

УДК 930.1:303.446.4

Король А.І., Херсонський державний університет

Король Анна Іллівна – аспірантка кафедри історії України ХДУ. Тема кандидатської дисертації: “В.Г. Сарбей – дослідник історії України”. У 2003 р. закінчила історичний факультет Херсонського державного університету.

Висвітлення історії України XIX – початку XX ст. у творчому доробку В.Г. Сарбея 1960 – 1980-х рр.

Стаття присвячена розгляду історії українських земель у творчій спадщині В.Г. Сарбея 60-х – 80-х рр. XX ст. Викладаються основні положення, елементи, характерні риси концепції історії України даного періоду у В.Г. Сарбея, до того ж властиві висвітленню цього часу взагалі в період існування СРСР.

Article is devoted to consideration of a history of the Ukrainian grounds XIX - the beginnings of XX item in V.G.Sarbej's creative heritage 60 - 80th. Substantive provisions, elements, characteristic features of the concept of a history of Ukraine of the given period at V.G.Sarbej's, besides inherent are stated to illumination of

Вивчення творчої спадщини провідних українських істориків надзвичайно актуальне. Одним із них є Віталій Григорович Сарбей – відомий вчений, що зробив неоціненний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. У його творчому спадку – понад 1000 творів, присвячених, головним чином, історії України XIX – початку XX ст. Його ім'я відоме не тільки історикам-професіоналам, а й широкому загалу, бо багато років поспіль учні старших класів вивчали історію України зазначеного періоду за підручником В.Г. Сарбея. Однак багатий доробок відомого вченого ще недостатньо піддавався історіографічному аналізу. Тому автор цієї статті ставить своїм завданням показати, як висвітлювалась історія українських земель XIX – початку XX ст. у творах В.Г. Сарбея.

Великий масив робіт із даної проблематики вийшов друком у 1960-х – 1980-х рр. в умовах перебування України у складі Радянського Союзу. Історична наука цього часу зазнавала значного ідеологічного тиску, що відображалось на працях дослідників. Подібна доля не минула і В. Сарбея. Виклад розвитку історичних процесів

на українських землях XIX – початку XX ст. відбувався у контексті ленінської концепції загальноросійської визвольної боротьби.

Важливо розглянути бачення за радянської доби В. Сарбеєм подій XIX – початку XX ст. значною мірою для того, щоб простежити зроблені теоретичні узагальнення, зокрема щодо особливостей періодизації, закономірностей, тенденцій, розставлення акцентів у ході розгляду подій XIX – початку XX ст. Багато радянських істориків працювали над цією проблематикою, але чимала кількість тем залишалася поза увагою, а деякі події трактувалися однобічно. До того ж найбільше досліджень було присвячено історії України радянської доби, що пояснюється ідеологічними орієнтирами і великим відсотком серед дослідників істориків партії [1]. Найбільш розробленими були теми суспільно-політичних рухів – декабристів, народників, соціал-демократичних організацій, відміни кріпацтва, формування робітничого класу, революції 1905-1907 рр., окремі дослідження з економічної історії (наприклад Л. Мельник, Т. Дерев'янін) тощо.

Характерною була надмірна політизація, показ історії людства як постійної боротьби, а також, як зазначила І. Колесник, “репресивна орієнтація думки, що знайшло відображення в абсолютизації класового підходу, критиці “буржуазних фальсифікацій” історії, викриванні проявів “буржуазного націоналізму”. Такий стан речей вона пояснює тим, що у зв’язку із загрозою звинувачення у прихильності до “українського буржуазного націоналізму” українські радянські історики були змушені демонструвати необхідну лояльність щодо марксистської ідеології, в них виробилось почуття підвищеної внутрішньої “самоцензури”, надмірної “ідеологічної рефлексії” [2].

Історія України XIX – початку XX ст. у В. Сарбея – це час посиленого розкладу і падіння феодально-кріпосницького й утвердження та розвитку капіталістичного ладу, епоха соціально-економічних потрясінь, політичних переворотів, зростання самосвідомості й духовної культури народу, і одне з головних визначень – період загальноросійського революційного визвольного руху. Його історик поділяв, за періодизацією В. Леніна, на три етапи (періоди): дворянський (дворянсько-революційний), із 1825 р. по 1861 р.; різночинський (буржуазно-демократичний), з 1861 р. по 1895 р.; пролетарський, з 1895 р. (від початку діяльності петербурзького “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”) по 1917 р. [3]. В основу характеристики етапів покладено три критерії – керівництво рухом; участь мас; територіальне охоплення [4]. Поряд із цими виділявся ще ряд менших підпорядкованих етапів. До речі, дослідники більше уваги приділяли історії України періоду капіталізму. В узагальнюючих працях, як зазначив Я. Калакура, “ця доба розглядалася через стадійність розвитку: домонополістична стадія (60-90-ті рр. XIX ст.) і монополістична, або імперіалізм (1900-1917 рр.)”, що демонструвало механічне перенесення хронологічної схеми історії Росії на Україну, не враховуючи особливостей західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії [5].

Дворянський етап, за В. Сарбеєм, розпочинався з повстання декабристів. Метою їх боротьби вважав прагнення здобути політичну свободу, рівноправність усіх прошарків населення, проведення соціальних реформ. Шлях досягнення полягав у збройному повстанні й поваленні самодержавства [6]. Науковець наголошував на особливому значенні повстання декабристів, бо їх діяльність і виступ розглядалися як витoki визвольної боротьби, від яких простежувалася спадкоємність, безперервність і наступність традицій до революціонерів початку XX ст. [7]. До

декабристів не було свідомих борців за політичні та особисті права людини, як на виключення В. Сарбей вказував на діяльність невеликої кількості письменників, наприклад О. Радищева, М. Новикова, Я. Княжніна [8]. Лише з середини 1820-х рр. під впливом декабристських організацій починається піднесення суспільно-політичного руху та революційної пропаганди. В 1830-х – 1840-х рр. цей процес поглибився.

Спільною рисою світогляду декабристів історик називав дворянську обмеженість, що і стала причиною поразки [9]. Відсутність єдиного централізованого керівного органу в декабристів, вказував В. Сарбей, вела до розгрома повстання у грудні 1825 р. [10].

Історик пов’язував повстання декабристів із такими подіями: перетворення вищих навчальних закладів на осередки вільнодумства, польське повстання 1830-1831 рр., виникнення таємних товариств – “Співдружність польського народу”, кирило-мефодіївців, діяльність Т. Шевченка, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова тощо. Слідом за В. Леніним відзначав загальний утопізм соціалістичних ідеалів революціонерів-демократів кінця 1850-х – початку 1860-х рр. Розгляд Кирило-Мефодіївського товариства був нерозривно поєднаний із постаттю Т. Шевченка. Саме за ним визнавалася прогресивна роль у розвитку програмних ідей цієї організації. В. Сарбей виділяв два напрями в товаристві, виникнення яких пов’язував із вступом Т. Шевченка, – революційно-демократичний та ліберальний. Ліберальним діячам, що бачили шлях до змін у реформах “зверху”, поширенні освіти, протиставлялися радикальніші ідеї – прагнення знищити самодержавство, кріпацтво і створити революційним шляхом республіканську федерацію слов’янських народів. Історик наголошував, що з літа 1846 р. шевченківська революційно-демократична лінія стала перемагати. Діяльності Т. Шевченка надавалося великого значення. Сильною стороною його поглядів визнавався революційний демократизм, прагнення перебудови суспільства шляхом політичних перетворень. Але науковець вважав, що світогляду Т. Шевченка характерний утопічний соціалізм – бачення переходу до соціалізму через селянську общину [11].

Події 1850-х – 1860-х рр., на межі дворянсько-революційного та різночинського етапів, визначалися як перша революційна ситуація. Її хронологію В. Сарбей окреслював 1859-1861 рр. Подекуди ці рамки розширював і вважав за можливе розглядати початком першої революційної ситуації час завершення Кримської війни, а кінцем – остаточну поразку польських повстанців і припинення діяльності

організації “Земля і воля” у 1864 р. [12]. Революційна ситуація характеризувалася як криза “верхів” і їх політики, що спричинила підвищення активності, невдоволення мас. В контексті першої революційної ситуації В. Сарбей виділяв селянські рухи кінця 1850-х – початку 1860-х рр., зокрема “київську козаччину”, похід “у Таврію за волею”, діяльність “хлопоманів” на Київщині тощо. Головним підсумком виникнення революційної ситуації науковець вважав те, що вона спричинила реформи. В. Сарбей підкреслював “тісний зв’язок наслідків Кримської війни, що підірвала економіку країни, з могутньою хвилею селянських рухів як важливих чинників падіння кріпосного права”. Саме шлях прийняття реформи, як поступки хвилі селянських рухів, а не результату благодійних прагнень царського уряду, відображав ленінську концепцію реформи 1861 р. [13]. У цьому ж ракурсі її розглядали І. Гуржій, Д. Пойда, М. Лещенко, М. Нечкіна та інші.

Із реформи 1861 р. В. Сарбей розпочинав другий етап руху – різночинський. Називав її антинародною [14], але взагалі буржуазні реформи 1860-1870-х рр. оцінював позитивно, як такі, що привели до економічного, культурного піднесення країни [15]. Розглядаючи відміну кріпацтва на Україні, радянські історики використовували марксистське трактування класів та класової боротьби, акцентували увагу на значенні реформи 1861 р. для розвитку капіталізму і формування робітничого класу. Так, В. Сарбей, наголошував, що падіння кріпацтва пробудило народні маси – це проявилось у повстаннях селян, робітників; сприяло формуванню робітничих об’єднань, спрямувало розвиток ідейних засад руху, відобразивши розбіжність у поглядах українських революційних демократів щодо шляхів розвитку країни, які, досягнувши мети – ліквідації кріпацтва, виявили розходження щодо майбутнього устрою Росії, України і Польщі [16].

Провідною суспільною силою на цьому етапі руху вчений називав різночинців. Значну роль В. Сарбей надавав нелегальним організаціям – “Земля і воля” та більш масовим – “Народній волі” і “Чорному переділу” [17]; вказував, що різночинські, революційно-демократичні за ідеологією централізовані організації охопили ідейним впливом фактично всю європейську частину країни і сприяли виникненню революційно-демократичних течій в її азійській частині. Причиною такої популярності він вважав проголошення в програмних документах принципу широкого місцевого самоврядування, вимогу права націй на самовизначення, положень про національно-

автономне облаштування держави [18].

З іншого боку, В. Сарбей наголошував, що повести за собою народні маси різночинці не змогли, головною причиною цього вважав ідеологічні засади. Критику спрямовував на розкриття утопічності доктрини народництва, зокрема твердження про “самобутній” шлях соціально-економічного розвитку Росії, оцінку ролі селянства і робітництва. Народники основною опорою радикальних соціальних перетворень, ланкою майбутнього державного устрою бачили селянство і сільську общину, покладали надії на використання традицій козаччини на Дніпрі та Волзі для підняття народних мас. На думку історика, в капіталістичних умовах ці визвольні традиції, властиві феодальній епосі, не могли вже відігравати значної ролі. Навпаки, головним провідником змін повинні були стати робітники. Тому В. Сарбей, наголошуючи на утопічності доктрини народників, підсумовував, що в подальшому “ідейна еволюція у напрямку буржуазного лібералізму привела народництво як суспільно-політичну течію російського визвольного руху до краху” [19].

Натомість альтернативним і вірним щодо історичного процесу шляхом дальшого розвитку визнавалося вчення марксизму. Фактично робився акцент, що саме ідейна база марксизму, котру В. Сарбей вважав панівною на третьому, пролетарському, етапі визвольного руху, призвела до логічного завершення боротьби і перемоги у жовтні 1917 р. [20]. На рубежі 1870-х – 1880-х рр., у межах другого етапу, він говорив про виникнення в суспільстві Російської імперії другої революційної ситуації [21].

Із середини 1890-х рр. вчений починав третій, завершальний етап загальноросійського визвольного руху – пролетарський. Керівна роль від самого початку відводилася В. Леніну. Науковець наводив ряд ознак, які на його думку, знаменували початок якісно нового етапу. Так, важливе значення надавалося “Союзу боротьби за визволення робітничого класу” як зародок партії російського пролетаріату [23]. Організація “Союзом...” ряду страйків за участі кількох десятків тисяч осіб, на думку історика, відкрила еру робітничого руху [23]. Вчений, демонструючи зв’язок розвитку України і Росії, вказував, що слідом за петербурзьким виник “Союз боротьби за визволення робітничого класу” у Києві. Знаковою подією початку етапу В. Сарбей також називав страйк 11 тис. текстильників Орехово-Зуєвого в січні 1885 р., з огляду на масовість, організованість, інтернаціональну свідомість мас, де поряд з економічними вимогами ставились політичні [24].

Особливу увагу вчений приділяв

створенню у Мінську в 1898 р. Російської соціал-демократичної робітничої партії, при цьому обґрунтовував твердження про загальноімперський та об'єднавчий характер партії, наголошуючи, що троє з дев'яти представників були з України [25]. РСДРП надавалася роль лідера та керівника визвольним рухом. Ще однією рисою етапу історик вважав розширення географії визвольного руху в зв'язку із залученням до боротьби населення національних окраїн Російської імперії [26].

Розглядаючи розвиток капіталізму на межі XIX-XX ст. В. Сарбей вказував на початок його останньої стадії – імперіалізм. Даному періоду надавалося важливого значення, такого, що перевершив усі попередні епохи та відіграв окрему роль у поширенні руху, опосередковано сприяв перетворенню робітничого класу України на серйозну політичну силу, в один із загонів всеросійського пролетаріату, надав організованості та більш свідомого характеру боротьбі [27].

Вчений відзначав формування на теренах Російської імперії у 1901-1904 рр. ще однієї революційної ситуації (назрівання революційної кризи). В цьому випадку революційна ситуація закінчилася революційними подіями, що принципово відрізняло її від попередніх. Особливого значення, і в межах 1901-1904 рр., і поза ними, історик надавав 1903 р. Пояснював це тим, що, по-перше, влітку 1903 р. відбувся загальний політичний страйк [28], який охопив південь Росії, переважно Україну і Закавказзя, а по-друге, і цього В. Сарбей не міг оминати, у 1903 р. відбувся II з'їзд РСДРП, який розпочав існування більшовизму. Увага зосереджувалася на окремих проблемах, обговорюваних на з'їзді. Це – питання диктатури пролетаріату, принципу централізму партії, пролетарського інтернаціоналізму [29].

Наступне, на що спрямовував погляд В. Сарбей, була революція 1905-1907 рр. та період 1910-1914 рр. – етап нового революційного піднесення у розвитку всеросійського робітничого руху [30]. Фактично історик у працях 1960-х – 1980-х рр. унікав розгляду подій на українських землях за Першої світової війни, це пояснюється і тим, що у період існування СРСР ця тема залишалася другорядною, така тенденція зберігалася і в першій половині 1990-х рр. [31].

Варто детальніше розглянути революцію 1905-1907 рр. З одного боку, багато праць В. Сарбея стосувалися цієї теми, а з іншого, в ході розгляду подій 1905-1907 рр. підіймалася низка важливих проблем. Характерним було перебільшення ролі більшовиків у революції – їм надавалося центральне місце у спрямуванні дій народних мас. Важливо відзначити, що після

розпаду Радянського Союзу інтерес до революції 1905-1907 рр. значно зменшився, певною мірою це пов'язано із тим, що з'явилася можливість працювати над іншими, раніше забороненими, темами, але в останній час потреба у дослідженні цього етапу відновлюється – революція сприяла швидкій політичній структуризації суспільства [32].

Історик високо оцінював події 1905-1907 рр. – кульмінаційний момент у єдиному, цілісному процесі – загальноросійському революційно-визвольному русі, “першу російську революцію” [33]. В. Сарбей узагальнив визначення революції як селянської і пролетарської [34]; народної й буржуазно-демократичної [35]. Поряд із цим у роботах В. Сарбея міститься ряд оцінок подій – перш за все, слідом за Ленінською історичною концепцією, революція визнавалася найважливішою нерозривною ланкою суцільного процесу розвитку визвольного руху, закономірним завершенням попередніх його етапів [36]. По-друге, В. Сарбей визначав революцію як кульмінацію, апогей визвольного руху з огляду на значне збільшення участі мас, наголошував, що лише на пролетарському етапі боротьби відбулася взаємодія революціонерів із народом. Пролетаріат, очолений більшовицькою партією, В. Сарбей називав керівною силою [37], авангардом руху – це ще одна особливість розгляду революції. Разом із тим вказується на зворотний вплив подій 1905-1907 рр. на РСДРП, її кількісний і якісний стрибок у розвитку [38]. Взагалі, в основу ходу подій В. Сарбей ставив гегемонію пролетаріату. І в цьому контексті зупинявся на тезі В. Леніна про диктатуру пролетаріату на чолі з РСДРП(б) і селянства, як єдиної реальної сили, здатної на переоблаштування світу [39]. Революція 1905-1907 рр. трактувалася як генеральна репетиція та важлива віха на шляху до жовтневої революції 1917 р., яка завершила цю боротьбу [40].

Загальна схема розгортання революції виглядала так: робітничий клас розворушив мільйонні селянські маси, селянський рух знайшов відгук в армії і призвів до солдатських повстань. Головним засобом боротьби визнавався страйк, який мав сприяти розхитуванню мас у хвилеподібному наростанні подій революції. Значна увага приділялася селянським рухам, що подавалися у взаємозв'язку і під впливом робітничого руху. З одного боку, історик вказував на спрямованість селянської боротьби проти існуючого ладу, на появу на селі нового типу борця – свідомого селянина. А з іншого, наголошував на стихійності, другорядності в порівнянні з робітничим за розмахом, рішучістю та організованістю. За початок революції бралася

піднесення робітничого руху у відповідь на Криваву неділю 9 січня 1905 р. [41], а повстання в Одесі та на броненосці “Потьомкін” – новим, великим кроком вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства [42].

При розгляді історії революції 1905-1907 рр. значну кількість питань В. Сарбей піднімав у зв'язку із критикою різних теорій про події цих років, називаючи їх “прямими наклепами з боку антикомуністів”. Найперше, фальсифікаційними розглядалися тези про сумнівність факту революції 1905-1907 рр., – вона називалася: російською кризою 1905 р., бо не з'явився новий правитель, влада не перейшла до іншого класу; невпорядкованою серією повстань; стихійним, хаотичним народним рухом з анархічними нашаруваннями, з часто суперечливими цілями різних соціальних груп; продовженням селянських виступів, російським бунтом [43] тощо. Заперечення науковця викликало широке коло проблем і поза подіями 1905-1907 рр., частка публікацій присвячувалась суто викриттю різноманітних теорій “буржуазних фальсифікаторів” [44]. Поява праць такої тематики пов'язана із протиріччями ідеологічного плану, протистоянням капіталістичного та радянського світів, їх методологічними та ідейними засадами. Фактично історик обгрунтовував і, так би мовити, захищав положення, що входили в основи радянської історіографії. І. Колесник вказує, що навіть наукова лексика свідчила про поляризацію інтелектуальних сил, ідейну конфронтацію марксистської та націоналістичної термінології. Так, мову радянських науковців характеризують ідейні формули і стереотипи: “український націоналізм”, “буржуазні націоналісти”, “історики-націоналісти”, “криза буржуазної історичної науки”, “буржуазно-націоналістичні історики”, “буржуазно-націоналістичні фальсифікації”, “ідейна криза” тощо [45].

Значна кількість проблем порушувалася у зв'язку із загальноросійською визвольною боротьбою. Це стосувалося розвитку культурницьких процесів, розгляд яких відбувався у відповідності та зв'язку із етапами руху. В. Сарбей вказував, що “у протиборстві антагоністичних напрямів у культурі ... знаходила конкретний вияв” класова боротьба [46]. У свою чергу, розгляд класової боротьби як

рушійної сили розвитку класово-антагоністичних формацій, матеріалістичне розуміння історії, теорія додаткової вартості К. Маркса визнавалися чи не найбільшим досягненням і основою революційного перевороту у суспільствознавстві [47]. Важливим було вирішення національного питання, яке розкривалося В. Сарбеем за В. Леніном. Заперечувалися ідеї націоналізму, заклики до визволення нації, які науковець називав спробою зашкодити “організації згуртованої на засадах марксизму партії всеросійського багатонаціонального пролетаріату” [48]. На противагу націоналізму висувалися ідеї: інтернаціоналізму; групування за класами, а не за націями; свободи мови; національної культури; права націй на самовизначення, аж до відокремлення [49]. У кожній нації, з огляду на соціальні контрасти, виділялися два “народи”: підприємців-експлуататорів і робітників – це вчення про “дві культури”, відповідні “двом націям” класово-антагоністичного суспільства [50]. Особливе місце історик надавав теорії В. Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну [51], яка, у викладі В. Сарбея, завершувала загальноросійську революційно-визвольну боротьбу. Важливо, що висвітлення суспільно-політичних рухів в Україні провадилося в контексті загальноросійського руху. В. Сарбей вважав, що боротьба відбувалася на основі єдиних для всієї країни закономірностей, і тому періодизація є спільною [52].

У роботах В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр. історія України XIX – початку XX ст. розглядалася на тлі Російської імперії. Подання процесу визвольної боротьби йшло за доволі стрункою структурою. Але фактично з поля зору зникав ряд рис, характерних для українських земель цього періоду, відбувалося нівелювання особливостей національного розвитку. Все ніби підпорядковувалося головній ідеї – аргументуванню приходу до ідеології марксизму як єдино вірної, що, в свою чергу, призвела до логічного, необхідного та неминучого результату – соціалістичної революції, а з часом – і до побудови СРСР.

Обмежений доволі жорсткими ідеологічними рамками, історик мусив наслідувати офіційну радянську історіографію.

Література

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – С. 386.
2. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 13.
3. Сарбей В.Г. Сміло у ногу рушаймо // Вітчизна. – 1985. – № 12. – С. 126.
4. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 154.

5. Калакура Я.С. Вказ. праця. – С. 385.
6. Сарбей В.Г. Декабристська тема в більшовицьких виданнях періоду першої російської революції // Друг читача. – 1975. – 18 груд. – С. 2.
7. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів // Наука і суспільство. – 1982. – № 1. – С. 8.
8. Сарбей В.Г. Сміло у ногу рушаймо. – С. 127.
9. Сарбей В.Г. Декабристська тема в більшовицьких виданнях періоду першої російської революції. – С. 2.
10. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху // Укр. іст. журн. – 1985. – № 12. – С. 17.
11. Сарбей В.Г. Ленінська концепція революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. в радянському шевченкознавстві // 36. праць XIX наук. Шевченківської конф. – К., 1972. – С. 29.
12. Сарбей В.Г. Розробка в українській радянській історіографії Ленінської концепції революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1970. – Вип. 3. – С. 141.
13. Там само. – С. 148.
14. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів // Наука і суспільство. – С. 8.
15. Сарбей В.Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 100.
16. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 19.
17. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів. – С. 8.
18. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 22.
19. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 18.
20. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів. – С. 8.
21. Сарбей В.Г. Экономические проблемы в рукописном наследии К. Маркса по истории России // Экономические науки. – 1985. – № 7. – С. 30.
22. Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-і роки XIX ст. – 1903 р.) // Укр. іст. журн. – 1983. – № 7. – С. 78.
23. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 19.
24. Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Вказ. праця. – С. 75.
25. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів // Наука і суспільство. – С. 9.
26. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 22.
27. Гуржий І.А., Сарбей В.Г. В.И. Ленин о некоторых вопросах истории Украины // История СССР. – 1960. – № 2. – С. 173.
28. Сарбей В.Г. Три покоління революціонерів // Наука і суспільство. – С. 9.
29. Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Вказ. праця. – С. 80.
30. Сарбей В.Г. Борьба В.И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины // В.И. Ленин и историческая наука. – М.: Наука, 1968. – С. 199.
31. Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 45.
32. Козицький М. Революція 1905-1907 рр. і формування багатопартійності в Росії // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 17.
33. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 14.
34. Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. В.И. Ленин про революцію 1905-1907 рр. // Архіви України. – 1975. – № 6. – С. 11.
35. Сарбей В.Г. В.И. Ленин про історію революції 1905-1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1985. – № 4. – С. 87.
36. Сарбей В.Г. В.И. Ленин про пролетарську спрямованість першої російської революції // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1988. – Вип. 14. – С. 6.
37. Там само. – С. 7.
38. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 18.
39. Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С. 8.
40. Сарбей В.Г. В.И. Ленин про пролетарську спрямованість першої російської революції. – С. 7.
41. Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С. 5.
42. Сарбей В.Г. В.И. Ленин про історію революції 1905-1907 рр. – С. 89.
43. Сарбей В.Г. Неспособность буржуазных и ревизионистских фальсификаций революции 1905-1907 годов // Укр. іст. журн. – 1980. – № 3. – С. 32.
44. Сарбей В.Г. Місце революції 1905-1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху. – С. 24.
45. Колесник І.І. Вказ. праця. – С. 90.
46. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 3. – С. 67.
47. Сарбей В.Г. Экономические проблемы в рукописном наследии К. Маркса по истории России. – С. 25.
48. Сарбей В.Г. Великий рубіж // Вітчизна. – 1973. – № 7. – С. 128.
49. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины. – К: Наук. думка, 1989. – С. 79.
50. Гуржий І., Сарбей В. Вказ. праця. – С. 30.
51. Сарбей В.Г. Неспособность буржуазных и ревизионистских фальсификаций революции 1905-1907 годов. – С. 30.
52. Сарбей В.Г. Розробка в українській радянській історіографії Ленінської концепції революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. – С. 141.